

БЕЛАРУСКІ ЭКСЛІБРЫС У КУЛЬТУРНА-ГІСТАРЫЧНЫМ АСПЕКЦЕ

*Доўнар Ілья Віктаравіч, Мішкевіч Ірына Генадзьеўна,
студэнты 313 групы факультэта традыцыйнай беларускай
культуры і сучаснага мастацтва Беларускага дзяржаўнага ўні-
версітэта культуры і мастацтваў*

Экслібрис як культурная з’ва – не толькі пэўны від графічнага мастацтва, непарыўна з’яднаны з кнігай. Гэта і крыніца гісторыка-бытавых звестак як пра гісторыю кнігазбіральніцтва, бібліяфільскія норавы і звычаі мінулага, так і пра быт гістарычнай эпохі ў шырокім сэнсе. Такую культурную значнасць экслібрису надае, на нашу думку, шматграннасць і разнастайнасць мастацкіх вобразаў і сюжэтаў.

Таксама нельга не заўважыць гістарычную важнасць кніг з экслібрисамі. Разам з бібліяфільскай, кніга набывае мемарыяльную значнасць, таму што яе гісторыя звязваецца такім чынам з імёнамі канкрэтных людзей. Асабліваю ўвагу на сябе звяртаюць кнігі з экслібрисамі вядомых палітычных, культурных і іншых дзеячаў нашай краіны. Кніжны знак можа шмат расказаць пра асобу ўладальніка, пра яго індывідуальныя рысы, захапленні і г. д. Экслібрис прыцягвае да сябе і ўвагу мастацтвазнаўцаў як від кніжнай мініяцюры.

Беларускі экслібрис як від графікі вывучалі такія даследчыкі як А. Тычына [14–16], А. Шлюбскі [17], М. Мінкевіч [7–8], А. Судлянкоў [12–13], В. Пазднякоў [10] і інш. Сама тэхніка выканання экслібриса дае законнае права называць яго адным з відаў кніжнай графікі, у чымсьці роднасным кніжнай мініяцюры. Экслібрис – невялікая па памерах кампазіцыя, якая патрабуе даволі дакладнай і дэталёвай прапрацоўкі. Найбольш яскравымі яго рысамі з’ўляюцца мэтавая накіраванасць і адсутнасць неабходнасці паўтараць выяву ў розных частках кнігі.

Існуюць і пэўныя асаблівасці ў кампазіцыйным вырашэнні экслібриса. Кніжны знак у самой задуме і мэце – дваадзіны, і ўвесь працэс работы над ім карэнным чынам адрозны ад стварэння ілюстрацыі станковага аркуша. Акрамя таго, графічны твор існуе самастойна, а экслібрис, нават зроблены “з нагоды”, павінен жыць у кнізе. Падабенства паміж імі толькі ў тым, што іх кампазіцыя павінна уяўляць з сябе графічны афарызм, які лёгка чытаецца. Выразнасць шрыфту, яго стылістычная ўзаемасувязь з выявай – адзін з найважнейшых складнікаў поспеху. Да таго ж, экслібрис, змешчаны на кнізе, павінен па сваіх абрысах, кампазіцыі выглядаць яе арганічнай часткай, каб не зрабіцца яе аморфным прыдаткам.

На працягу стагоддзяў кніга мела не толькі духоўную, але і вялікую матэрыяльную каштоўнасць. На аздабленне кнігі не шкадавалі ні часу, ні матэрыялаў, што часта ператварала яе ў сапраўдны

шэдэўр. І сёння кніга – рукапісная, друкаваная і нават электронная – застаецца крыніцай усебаковых ведаў, мудрасці, інтэлектуальнага і духоўнага развіцця, станаўлення асобы.

Зусім у іншым становішчы, на нашу думку, знаходзіцца экслібрыс. Сёння казаць пра яго даводзіцца больш як пра “аўтаномны” элемент кнігі, які можа выкарыстоўваць прыёмы далёкіх ад яго родаў мастацтва, пра што сведчыць і пашырэнне тэматычнай разнастайнасці сюжэтаў экслібрыса, і больш індывідуалізаваны і паглыблены падыход да выяўлення асобы ўладальніка кнігі і г. д. Безумоўна, не апошняю ролю тут адыграла ўдасканаленне тэхнікі графічнага майстэрства: з’яўленне глыбокага друку, “сухой” іголка і інш. У такіх абставінах пашыраецца і само паняцце экслібрыса.

Ад надпісу да стылізаванага сімвалу, ці эвалюцыя экслібрыса. На працягу стагоддзяў зместавая накіраванасць экслібрыса мянялася разам з культурна-гістарычнай сітуацыяй і густамі грамадства. Спачатку запатрабаванасць кніжных знакаў праяўлялася выключна з боку найбольш забяспечаных слаёў насельніцтва, пазней экслібрыс набывае “падарункавы” характар.

Няцяжка зразумець натуральнае жаданне ўладальніка кнігі замацаваць яе як сваю уласнасць. За паўтары тысячы год да нашай эры дошчачкі на футаралах кніг старажытнаегіпецкіх фараонаў перш, чым растлумачыць іх змест, расказвалі пра іх уладальніка. У сярэднявечных манастырах ці універсітэцкіх бібліятэках кнігі былі прыкутыя да паліцаў. У феадалаў і магнатаў нярэдка ўзнікала жаданне пазначыць сваё імя на кнізе. Першапачаткова гэта ажыццяўлялася прымітыўна: рабіўся надпіс, які паведамляў аб прыналежнасці кнігі царкве, манастыру, прыватнай асобе. М. Нікалаеў на першае месца сярод надпісаў на старажытных беларускіх кнігах ставіць уладальніцкія, дарчыя і ўкладныя прыпіскі [9, с. 199], самыя раннія з якіх датуюцца XIV ст. [9, с. 202–203]. У рэдкіх выпадках імя ўладальніка ўказвалася ў манастырскіх вопісах, як, напрыклад, у адным з найстаражытнейшых вопісаў кнігі Слуцкага Троіцкага манастыра 1494 г. [1, с. 75]. Падобныя ўладальніцкія надпісы былі продкамі экслібрыса.

Праэкслібрысамі называе польскі даследчык Анжэй Рышкевіч першыя маляваныя экслібрысы. Да найстаражытнейшых маляваных ад рукі польскіх экслібрысаў адносіцца герб Szelicia (XIV ст.), што знаходзіцца ў Ягелонскай бібліятэцы [20]. Што тычыцца беларускіх праэкслібрысаў, то гэтае пытанне застаецца адкрытым і патрабуе наступных даследаванняў (чамусьці гісторыю беларускага экслібрыса даследчыкі пачынаюць толькі з друкаванай кнігі і з дрэварытных адбіткаў першых экслібрысаў на ёй). Безумоўна, маляваныя экслібрысы не мелі шырокага распаўсюджання, але яны, як нам падаецца, павінны былі існаваць.

Узнікненне і развіццё кнігадрукавання і, разам з тым, развіццё пераплетнага мастацтва далі жыццё новым формам уладальніцкіх надпісаў. Друкаваны экслібрыс, як лічаць, з’явіўся ў Паўднёвай Германіі ўжо з сярэдзіны XV ст. У галіне экслібрыса працавалі Альбрэхт

Джурэр, Лука Кранах, Ганс Гольбэйн. Першым гравіраваным экслібрысам лічыцца гербавы знак рыцара Бернгарда фон Рорбаха (1460 г.) З пашырэннем кнігадрукавання кніжны знак як самастойны жанр мастацтва з'яўляецца і ў іншых краінах, такіх як Швейцарыя (з канца XV ст.), Францыя, Чэхія і Італія (з першай паловы XVI ст.), Англія, Швецыя і Галандыя (з другой паловы XVI ст.), Расія (з пачатку XV-III ст.). Найбольш старажытны польскі экслібрыс датуецца 1516 г. (зроблены ў Вене) [10, с. 253]. З гэтых часоў і слова “ex libris” трывала ўваходзіць ва ўсе мовы. На кніжных знаках у атачэнні пышных арнаментаў і ваенных эмблем маляваліся фамільныя гербы або вензелі. Прозвішчы ўладальнікаў ці дэвізы, згодна з традыцыямі таго часу, выконваліся на французскай або лацінскай мовах.

Шукаючы карані развіцця беларускага экслібрыса, нельга не ўзгадаць імя Францішка Скарыны, які першым пачаў друкаваць кнігі на роднай мове. Не выключана, што малюнак месяца і сонца, як адзначаў А. Тычына, з'яўляецца не толькі яго выдавецкай маркай, але і першым друкаваным беларусім экслібрысам [14, с. 248]. Адзін з найранейшых беларускіх экслібрысаў іншыя даследчыкі датуюць таксама даволі даўнім часам – 1533 г. Гэта быў дрэварытны адбітак, зроблены непасрэдна на аправе кнігі з бібліятэкі біскупа луцкага і віленскага Паўла Гальшанскага (каля 1490–1555 гг.) [20, с. 17, 30; 4, с. 81; 10, с. 253]. Прыведзены ён быў упершыню, як сведчыць Ю. Лаўрык, польскай даследчыцай Ганнай Лявіцкай-Камінскай. Захоўваецца ў зборах Ягелонскай бібліятэкі і мае выяву родавага гербу князёў Гальшанскіх “Кентаўр” у вянку з лісця і кветак [5, с. 81]. Аж да XIX ст. сярод беларускіх экслібрысаў пераважалі геральдычныя, бо герб разглядаўся як асноўны знак уласнасці сярод шматлікіх ўладальнікаў бібліятэк гэтага часу – шляхты [10, с. 253].

Да XVI ст. адносіцца шэраг беларускіх суперэкслібрысаў, якія былі элементам мастацкага пералёту з выціснутага выявай герба ўладальніка або яго ініцыялаў, напрыклад, Мікалая Радзівіла Чорнага (1515–1565), Мікалая Крыштафа Радзівіла Сіроткі (1549–1616), брэсцкага біскупа Папэвіча (1541–1613) [10, с. 253; 13, с. 26]. У Польшчы “суперэкслібрыс” упершыню сустракаецца ў XV ст. у гербе Святаслава з Язерска [20]. У XVI–XVII стст. экслібрыс належаў у пераважнай большасці буйным магнатам і феадалам Вялікага княства Літоўскага, якія валодалі багатымі бібліятэкамі: Радзівілам, Сапегам, Хадкевічам, Тызенгаўзам, Агінскім, Храптовічам, Лапацінскім і інш.

У XVIII ст. з'яўляюцца экслібрысы новага тыпу. Адным з уладальнікаў сюжэтнага экслібрыса быў вялікі харунжы ВКЛ Г. Ф. Радзівіл (1705–1760). На кнігах з яго бібліятэкі ў Слуцку і Бялай была змешчана ўжо выява архітэктурнага пейзажу, уверсе – лунаючы радзівілаўскі арол, які трымаў ў дзюбе стужку для надпісу. Партрэтны экслібрыс для бібліятэкі яшчэ аднаго прадстаўніка роду Радзівілаў – А.Г. Радзівіла (1775–1833), вядомага палітычнага дзеяча і кампазітара, – стварыў мастак Хамер Халерштайн [12, с. 250].

Аднак вышэйшая значь карысталася і простымі тэкставымі экс-

лібрысамі, як, напрыклад, канцлер ВКЛ І.І.Ю. Храптовіч (бібліятэка ў Шчорсах), староста лідскі, маршалак надворны ВКЛ Ю. Сцыпіён (бібліятэка ў Воранаве), А.М. Сапега (бібліятэкі ў Дзярэчыне і Ружанах).

Да найлепшых узораў графічнага мастацтва ў стылі барока належыць пышны экслібрыс ваяводы віленскага павета і вялікага гетмана ВКЛ Я.К. Хадкевіча, зроблены гравёрам Я. Зярнкам у 1619 г. Вялікі экслібрыс канцлера ВКЛ Я.Ф. Сапегі (1680–1751), створаны Я.Ф. Міліусам у 1736 г., акрамя герба меў выяву атрыбутаў канцлераўскай пасады – пятак, тамоў збору законаў (Валюміна легіум) і Метрыкі ВКЛ. Над выкананнем экслібрысаў для знакамітых кнігазбораў ВКЛ працавалі як мясцовыя аўтары – гэта нясвіжскі гравёр Г. Ляйбовіч (геральдычныя экслібрысы для М.К. Радзівіла Рыбанькі (1702–1762) і яго жонкі Ф.У. Радзівіл (1705–1753) [12, с. 247–248]; віленскі гравёр Францішак Бальцэвіч (у сярэдзіне XVIII ст. распрацаваў складаныя экслібрысы для бібліятэк А. Сапегі ў Ружанах, Лапацінскіх у Лявонпалі) [21]; так і замежныя – Хамер Халерштайн, варшаўскі гравёр П.Ю. Енджылоўскі (выканаў у 1747 г. геральдычныя экслібрысы для бібліятэкі кашталяна і ваяводы трокскага Т.Ф. Агінскага (1712–1783) і яго сына М.К. Агінскага (1730–1800) [18]); гравёр С. Гале (для бібліятэкі ў Варклянах графа М.І. Борха (1751–1810) [14, с. 250]); французскі гравёр Агры (для нясвіжскай бібліятэкі пры Е.Ф. Радзівіле (1860–1914) і А. Радзівіле (1885–1935) [12, с. 250]); нямецкі мастак Бот Шміт (выканаў у Мюнхене ў 1902 г. экслібрыс для бібліятэкі графа Бараноўскага [14, с. 252]) і іншыя.

У канцы XVIII – XIX стст. сярод геральдычных экслібрысаў з’яўляюцца вензелевыя: у Гутэн-Чапскіх у Станькаве і Прылуках, у І.Ф. Паскевіча ў Гомелі, у братоў Канстанціна і Яўстафія Тышкевічаў у Лагойску, у бібліятэцы пісьменніка У. Сыракомлі і іншых [14, с. 251].

Трэба заўважыць, што на працягу ўсіх гэтых гадоў змест экслібрыса ніякім чынам не змяніўся. Пераважаў гербавы экслібрыс (прыналежнасць да дваранства). Але паступова з пачаткам развіцця капіталістычных адносін пачынаюць фармавацца сярэдні клас і інтэлігенцыя, якія ў канцы XIX – пачатку XX ст. паўплывалі на распаўсюджанне сюжэтнага экслібрыса. Такія кніжныя знакі можна заўважыць у графа Бараноўскага (бібліятэка ў Выдранках), этнографы М. Федаровіча, В. Ластоўскага (як мяркуюць, гэты экслібрыс зроблены Я. Драздовічам). Сюжэтныя экслібрысы мелі этнографы М.І. Каспяровіч, А.А. Шлюбскі і іншыя.

У XIX – пачатку XX ст. шырокае распаўсюджанне атрымалі ўладальніцкія пчаткі і штампы, напрыклад, у прыватных кнігазборах А. Прушынскага, А. Ельскага, М. Доўнар-Запольскага і іншых [14, с. 252].

Інтэнсіўна развіваўся беларускі экслібрыс у 1920-я гг. Пачынаючы з гэтага часу вядзецца і адлік вывучэння беларускага кніжнага знаку. Звяртае на сябе значную ўвагу мастацтвазнаўчы падыход. Так, па

працах А. Шлюбскага, А. Тычыны, а пазней і М. Мінкевіча можна прасачыць асноўныя кірункі і дасягненні беларусаў у мастацтве экслібрыса.

У 1921 г. віцебскі мастак С. Юдовін выканаў першы на тэрыторыі рэспублікі экслібрыс савецкага перыяду. Але найбольш плённа працаваў над экслібрысам А. Тычына, які яшчэ да 1917 г. выканаў каля 20 кніжных знакаў (малюнкi тушшу, гравюры па дрэве і метале). Экслібрысы такіх майстроў, як А. Тычына, Е. Мінін, П. Гуткоўскі мелі яскравы нацыянальны характар і каларыт. У іх сюжэт ўводзіліся элементы гісторыі і культуры беларускага народа. Тэкст, як правіла выконваўся на беларускай мове [8, с. 16]. На мастацкай выставе ў Мінску ў 1925 г. упершыню былі паказаны 8 экслібрысаў работы чатырох мастакоў [10, с. 255]. Росквіту беларускага экслібрыса 1920-х гадоў спрыяла стварэнне ў 1927 г. Усебеларускага таварыства бібліяфілаў [4]. На яго пасяджэннях мастакі ўпершыню паставілі пытанні навуковага збірання і вывучэння экслібрысаў, даследавання культуры кнігі Беларусі. Яны таксама знаёміліся з кніжнымі навінкамі, абмяркоўвалі праекты новых кніжных знакаў. Быў наладжаны кантакт з Ленінградскім таварыствам экслібрысістаў, у розных выданнях друкаваліся беларускія экслібрысы. Была выдадзена манаграфія А. Шлюбскага пра кніжныя знакі А. Тычыны [16]. Аднак інтарэс да экслібрыса быў нядоўгім, і ўжо ў 1930-я гг. мы назіраем яго згасанне.

Другая хваля цікавасці да экслібрыса ў беларускіх мастакоў узнікае толькі ў 1950-я гг. У той ці іншай ступені гэтаму паспрыялі наступныя абставіны: рост інтарэсу да экслібрыса ў цэлым па краіне, арганізацыя першай выставы экслібрысаў XIX–XX стст. у Мінску ў 1960 г., а пасля і ў 1968 г., рост у рэспубліцы творчых кадраў, папулярнасць калекцыянавання. Неабходна адзначыць, што гэтыя выставы былі арганізаваныя непасрэдна па ініцыятыве А. Тычыны і большасць з іх праходзіла ў Бібліятэцы АН БССР.

Значную ролю ў 1970-я гг. адыграла секцыя экслібрыса добраахвотнага таварыства аматараў кнігі БССР, якая і займалася ўсёй экслібрыснай дзейнасцю на Беларусі: арганізацыяй выстаў, выданнем каталогаў, даследаваннямі. Пачынаючы з 1974 г. рэгулярна ладзіліся выставы і графічных мініяцюр [8, с. 159]. У 1970–80-я гг. беларускі экслібрыс становіцца шырока вядомым на міжнароднай арэне. Прысвечаныя яму выставы адбыліся ў ГДР, ЗША, Польшчы, Фінляндыі, Чэхаславакіі, Югаславіі, Японіі. У гэты час тэматычная разнастайнасць экслібрыса пашыраецца. Шырокае распаўсюджанне набываюць вобразы дзеячаў беларускай культуры: Скарыны, Купалы, Коласа, Каліноўскага, Багдановіча і інш. Асноўнай тэхнікай выканання эклібрыса робяцца лінагравюра і афорт. Прычым некаторыя мастакі, такія як В. Ціхановіч, М. Селяшчук, У. Савіч і іншыя, спрабуюць выконваць рэльефныя каларовыя афорты. Шэраг экслібрысаў для вядомых дзеячаў беларускай культуры быў створаны У. Басалыгам, М. Басалыгам, С. Герусам, А. Кашкурэвічам, Я. Куліком, М. Купавам,

М. Лазавым, У. Савічам, М. Селяшчуком, В. Славуком, Я. Ціхановічам і іншымі.

Пачынаючы з 1990-х гг. беларускі экслібрыс прыцягнуў да сябе больш пільную ўвагу даследчыкаў прыватных бібліятэк і кніжных калекцый Беларусі з Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я. Коласа НАН Беларусі, Прэзідэнцкай бібліятэкі і інш. Найбольш пашчасціла экслібрысам Радзівілаўскіх збораў, да якіх даследчыкі звяртаюцца часцей. Аднак кніжныя знакі вывучаюцца не асобна, а толькі ў кірунку ідэнтыфікацыі таго ці іншага кнігазбору. Выключэнне складае хіба што публікацыя Л. Сільновай “Экслібрыс Вацлава Ластоўскага” [11].

Сучасны стан экслібрысазнаўства і перспектывы развіцця. Змест тэрміну “беларускі экслібрыс” і яго межы да гэтага часу дакладна не акрэслены. Адны з першых захадаў былі зроблены калісьці А. Тычынам [14, с. 247–248], тым не менш, гэтае тэрміналагічнае пытанне патрабуе ўдакладнення. Па нашым меркаванні, беларускі экслібрыс – гэта экслібрыс, зроблены як беларускімі майстрамі, так і выкананы на заказ для бібліятэкі, размешчанай на Беларусі. Калі экслібрыс рабілі беларускія майстры, то зразумела, што праз яго яны адлюстроўвалі сваю свядомасць, свой светапогляд і пэўныя рысы нацыянальнага характару. Калі ж казаць пра замежных майстроў, што рабілі экслібрысы для бібліятэк, напрыклад, беларускай шляхты, то і яны павінны былі вызначыць асаблівасці і індывідуальнасць той асобы, што звярталася да іх.

Сучасны стан беларускага экслібрыса, пачынаючы з сярэдзіны 1980-х гг., з’яўляецца абсалютна недаследаваным. Разбураюцца сучасныя прыватныя кнігазборы, губляюцца іх сляды, неспазнанымі застаюцца шляхі сучасных кніжных знакаў. Патрабуе дапаўнення і дасканалыя вывучэння гісторыя беларускага экслібрыса, якая прадугледжвае вылучэнне яе з гісторыі польскага, літоўскага, расійскага экслібрыса (добра, што ёсць адпаведныя працы [2; 18–21]) і карпатлівае даследаванне кніжных фондаў бібліятэк, у першую чаргу беларускіх. Неабходна працягваць выяўленне (ідэнтыфікацыю) і фіксацыю беларускіх экслібрысаў, займаюцца апісаннем іх на ўзроўні кніжнага паасобніка, кніжнай калекцыі, кнігазбору; і нарэшце, – стварыць альбом уласна беларускага экслібрысу. Тады, напэўна, магчыма будзе зрабіць і дасканалую класіфікацыю экслібрысаў па розных прыметах. Патрабуе пільнай увагі мастацтвазнаўцаў і даследаванне працы майстроў-гравёраў, мастакоў беларускага экслібрыса.

Выкарыстанне назапашаных ведаў па гісторыі экслібрыса магчыма праз комплексныя сучасныя тэхналогіі. Акрамя таго, нельга, на нашу думку, забывацца пра выставы экслібрыса, якія неабходна ўзнавіць і шырэй прыцягваць да гэтай працы мастакоў і мастацтвазнаўцаў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Владимиров Л.И. Всеобщая история книги. Древний мир. Средневековье. Возрождение. XVII век / Л.И. Владимиров. – М., 1988. – 311 с. : ил.
2. Гетманский Э.Д. Книжный знак в России, 1918–1991 / Э.Д. Гетманский. Т.1–3. – Тула, 2004–2005.

3. Ивенский С.Г. Книжный знак / С.Г. Ивенский – М., 1980. – 271 с. : ил.
4. Куркоў І.М. 3 гісторыі Усебеларускага таварыства бібліяфілаў / І.М. Куркоў // Матэрыялы Першых Кнігазнаўчых чытаньняў (Мінск, 15 верас. 1998 г.) / НББ. – Мн., 2000. – С. 136–157.
5. Лаўрык Ю. Найдаўнейшыя беларускія кніжніцы: Прыватныя кнігазборы / Ю. Лаўрык // Роднае слова. – 2006. – № 4. – С.80–83.
6. Минаев Е.Н. Экслибрис / Е.Н. Минаев, С.П. Фортинский. – М., 1970. – 240 с.
7. Минкевич М.И. Книжный знак – экслибрис / М.И. Минкевич. – Мн., 1979. – 22 с.
8. Мінкевіч М.І. Аб сучасным стане беларускага экслібрыса / М.І. Мінкевіч // Из истории книги в Белоруссии. – Мн., 1976. – С. 153–159.
9. Нікалаеў М. Палата кнігапісная : Рукапісная кніга на Беларусі ў Х – XVIII стагоддзях / М. Нікалаеў. – Мн., 1993. – 239 с. : іл.
10. Пазднякоў В. Экслібрыс / В. Пазднякоў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. – Мн., 2003. – Т. 6, кн. 2. – С. 253–256.
11. Сільнова Л.Д. Экслібрыс Вацлава Ластоўскага – беларускага гісторыка, пісьменніка і грамадскага дзеяча / Л.Д. Сільнова // Матэрыялы Першых Кнігазнаўчых чытаньняў (Мінск, 15 верас. 1998 г.) / НББ. – Мн., 2000. – С. 129–135.
12. Судленков А. Экслибрисы рода Радзивиллов / А. Судленков // На шляхах да ўзаемаразумення : навук. зб. – Мн., 2000. – С. 246–250. – (Беларусіка = Albaruthenika; Кн. 15).
13. Судлянкоў А. Весткі стагоддзяў: Старажытны беларускі экслібрыс / А. Судлянкоў // Мастацтва Беларусі. – 1989. – № 7. – С. 25–29.
14. Тычына А. Н. К истории белорусского экслибриса / А.Н. Тычына // Из истории книги, библиотечного дела и библиографии в Белоруссии. – Мн., 1972. – С. 247–260.
15. Тычына А. Беларускі кніжны знак / А. Тычына, В. Шматаў. – Мн., 1975.
16. Тычына А. Беларускі экслібрыс XVII–XIX стст. / А.Тычына // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1973. – № 1.
17. Шлюбскі А. Exlibris'ы А. Тычыны / А. Шлюбскі. – Мн., 1928. – 30 с. : іл.
18. Galaunė Paulius. Ex-librisas Lietuvoje (XVI – XX s.) / Paulius Galaunė. – Kaunas, 1926.
19. Kisarauskas V. Lietuvos knygos ženklai, 1518–1918 / V. Kisarauskas. – Vilnius : Mokslas, 1984.
20. Lewicka-Kamińska A. Nieznane ekslibrisy polskie XVI wieku w Bibliotece Jagiellońskiej / A. Lewicka-Kamińska. – Kraków, 1974. – 40 s.
21. Wittyg W. Exlibrisy bibliotek polskich XVI–XX w. / W. Wittyg T. 1–2. – Warszawa, 1903–1907. – 201 s.